

G. MICHELINI

„NEVEIKIAMOSIOS RŪŠIES“ INDOEUROPIEČIŲ DALYVIAI, TEMATINĖ FLEKSIJA IR PERFECTAS

Senovės indų vedų kalboje kai kuriuos *-tá-* (<ide. **-tó-*) sufikso „verbalinius būdvardžius“ galima interpretuoti kaip savybinius vedinius iš atitinkamų (šakninių) daiktavardžių [Haudry 1977, 418 t.], pvz.: *baddhá-* ‘surištas’ interpretuotinas kaip ‘su virvėmis’, *vṛddhá-* ‘suaugęs’ – kaip ‘su vṛdhu’. Šitoks aiškinimas tinka da- liai sufikso ide. **-to-* derivatų ir kitose kalbose: a) lietuvių, pvz.: *drūtas*, *kalnuotas*, *kuprėtas*, *šakėtas*; b) s. slavų: *bogatŕ* ‘turtingas’, *bradatŕ* ‘barzdotas’ etc. [Meillet-Vaillant 1934, 353]; c) lotynų, pvz.: *barbatus* ‘barzdotas’, *cornutus* ‘raguotas’, *togatus* ‘su toga’ [Leumann 1926, 227 t.]; d) s. graikų: ἀγέραστος ‘be atpildo’, θαυμα(σ)τός ‘nuostabus’ [Schwyzer 1939, 503; Meillet-Vendryes 1948, 383].

Minėtoji sufikso ide. **-to-* (jis ne vienoje ide. kalboje ypač vartojamas paprastai pasyvinių perfekto dalyvių darybai) funkcija turėjo būti pirminė bendrojoje ide. kalbos fazėje. Kadangi **-to-* leksemos¹ buvo jaučiamos kaip statyvinės, šis sufiksas gali būti interpretuojamas kaip formantas deverbalinių „būdvardžių“, nurodančių esamąją būseną, kuri pagal diatezę buvo neutrali. Tie „būdvardžiai“ turėjo priesagos kirtį ir paprastai nulinių šaknies apofonijos laipsnį [Kuryłowicz 1968, 208 tt.].

Leksemos su **-to-* sufiksu galėjo būti vartojamos ne tik atributiškai, bet ir predikatiškai. Tokie sakiniai su predikatu be veiksmažodinės jungties „būti“ vadinami „nominaliniais“ [Benveniste 1971, 179 tt.]. Tokią vartoseną patvirtina, be kitų, s. indų kalba [Renou 1925, 90 tt.], s. persų kalba [Reichert 1909, 350; Kent 1953, 90], lotynų [pvz., *laudatus sum*, žr. Leumann 1926, 342 tt.], s. italikų tarmės [Buck 1904, 179], keltų kalbos [s. airių neveikiamosios rūšies preterito „sintetinės“ formos, kilusios iš ankstyvesnių **-to-* „būdvardžių“ be jungties „būti“, žr. [Thurneysen 1946, 437], lietuvių ir kitos baltų kalbos [Ambrazas 1979, 176 tt.], germanų kalbos; dėl gotų kalbos žr. [Mossé 1956, 179].

Bendruoju ide. prokalbės laikotarpiu² veiksmažodžio morfologinė sistema buvo labai paprasta – egzistavo tik aktyvinė atematinė fleksija: šakninė (gryna arba su išplėtimu) arba nešakninė (jeigu šakninis konsonantizmas buvo išplėstas infiksais

¹ Dėl *-t-* formanto kilmės žr. [Kuryłowicz 1968, 274]. Pagal Kuryłowiczų, formantas *-t-* iš pradžių neturėjęs jokios semantinės vertės ir priklausęs tam tikriems šakniniams daiktavardžiams.

² Primintina, kad tada prokalbė buvo ergatyvinė, žr. [Mažiulis 1970, 79 t.].

resp. sufiksais). Atsiribojant nuo atskirų sakinio elementų komunikatyvinio dinamizmo³, skirtingos tekstinės vertės galėjo būti signalizuojamos kitais būdais, kaip, pavyzdžiui, žodžių tvarka [Sgall 1969]. Tokioje sistemoje mediopasyvas nebuvo reikalingas. Veiksmožodžio galūnės turėjo būti panašios į s. graikų ir s. indų kalbų istorinių laikų galūnes. Temporal-aspektinė sistema buvo manifestuojama tik viena binarine opozicija tarp apibrėžto ir neapibrėžto aspekto [Meillet 1937, 195 tt.], – to paties tipo priešprieša kaip vakarų semitų kalbose, žr. [Moscatti – Spitaler – Ullendorff – von Soden 1964, 131 tt.]. Apibrėžto aspekto leksemos turėjo funkcionuoti tekste ir kaip „preteritai“, kaip, pavyzdžiui, indoneziečių kalboje, kur, nesant laiko morfologinės sistemos [Kähler 1965, 53 t.], laiko ryšiai signalizuojami taip: *nanti saja datang* ‘atvyksiu’, pažodžiui ‘vėliau aš atvykti’ : *saja telah datang* ‘atvykau’, pažodžiui ‘aš jau atvykti’. Kai kurios neišplėstos šakninės leksemos galėjo būti statyvinės, pvz.: gr. *ἔστι* ‘yra’ s. i. *ásti* ‘t. p.’

Vėliau pagal *-to- sufikso derivatus (kai *t* formantas ir sufikso kirtis su atitinkama nuline apofonija buvo interpretuojami kaip veiksmo, iš kurio kilusi šiems derivatams būdinga esamoji būseną, apibrėžto aspekto signalai) ir morfologinio kontrasto principu buvo sukurti derivatai su pusiau tematine aktyvine fleksija, turėjusia būti maždaug tokia⁴:

		šaknies apofonija	galūnė
Sg.	1 asmuo	*é	*-a
	2 asmuo	*é	*-e
	3 asmuo	*é	*-o
Pl.	1 asmuo	*ø	*-mé ó
	2 asmuo	*ø	*-é
	3 asmuo	*ø	*-ó ⁵

Šitie derivatai signalizavo neapibrėžto aspekto veiksmą (dėl to *-to- sufikso „būdvardžių“ formantas *t* nepasirodo, ir kirtis bent vienaskaitoje yra šakninis).

Pagal atematinius veiksmožodžius leksemoms su pusiau tematine fleksija buvo sukurtas -nt- sufikso dalyvis, kuris buvo vartojamas paprastai atributiškai.

Taigi morfologinę opoziciją tarp *-to- „būdvardžių“ ir pusiau tematinių derivatų (su verbaline fleksija arba -nt- sufiksu) atitiko semantinė opozicija tarp būsenos (paprastai iš apibrėžto aspekto jau baigto veiksmo) ir neapibrėžto aspekto veiksmo. Vienos leksemos, atsižvelgiant į jau baigtą veiksmą, dažnai ga-

³ Terminas paimtas iš [Firbas 1966]. Lietuvių lingvistinėje literatūroje įprastas aktualiosios skaidos terminas. – *Red.*

⁴ Plačiau žr. [Michellini 1978, 144 t.].

⁵ „Ide.“ *-ont yra atsiradusi vėliau dėl analogijos su atematine fleksija.

lėjo būti interpretuojamos kaip inagentyvinės (galbūt ir pasyvinės), kitos – agentyvinės (yra ir išimčių, pvz.: „eiti“, „bėgti“).

„Būdvardžiams“ su **-to-* konkuravo semantiškai lygiaverčiai **-ye/os-* sufikso derivatai. Jie iš pradžių irgi turėjo būti interpretuojami kaip savybiniai veidiniai iš atitinkamų – šakninių – daiktavardžių. Minėto sufikso galimą kilmę⁶ iš senesnio **u+e/os-* pagrindžia čia išdėstyta hipotezė⁷. Dėl „būdvardžių“ su **-tó-* ir derivatų su *-ye/os-* konkurencijos atskirose ide. kalbose buvo galimi du pasirinkimai, susiję su tų darinių evoliucija.

1. Tie derivatai kaip variantai funkcionavo toje pačioje sistemoje, nesiaurėjant (į atskiras diatezes) jų semantikai. Matyt, šitoki atvejį randame tose ide. tarmėse, iš kurių yra kilusios istorinio laikotarpio lotynų ir kitos italikų kalbos, keltų, germanų kalbos, tocharų kalba. Pastarojoje vėliau **-tó-* sufikso variantai buvo eliminuoti [Krause-Thomas 1960, 185; ir ypač Thomas 1957, 244 tt.]⁸. Lotynų, keltų ir germanų kalbose *-ye/os-* sufikso variantai buvo eliminuoti⁹ šitaip: kadangi *-ye/os-* sufikso *y* formantas buvo interpretuojamas kaip jau baigto veiksmo signalas, jis galėjo būti vartojamas *amau-* tipo perfektų darybai; iš denominatyvinių leksemų tas formantas vėliau buvo išplėstas kitokios kilmės leksemoms, žr. [Leumann 1. c.].

2. Sistemos „atnaujinimas“ diatezės atžvilgiu siaurinant vieno sufikso leksemų semantiką į inagentyvinę ir (ypač) pasyvinę vertę, kito sufikso – į agentyvinę vertę. Toks susiaurėjimas įvyko ide. tarmėse, iš kurių kilusios istorinio laikotarpio s. indų, iranėnų, baltų, slavų bei s. graikų kalbos (pastarojoje kalboje vėliau **-to-* derivatai buvo išstumti naujadarų iš prezenso ir aoristo su *-μevo-* sufiksu). Leksemoms turint inagentyvinę vertę, šių dviejų sufiksų opozicija galėjo neutralizuotis. Išdėstytoje sistemoje liko tuščias langelis, nes nebuvo klasės derivatų, panašių į pusiau tematinės fleksijos leksemas su temporalia-aspektine verte ir turinčių įprastinę (atsižvelgiant į jau baigtą veiksma) diatezę, būdingą **-to-* „būdvardžiams“. Šitas langelis užpildytas, *-t-* formanto vietoje įsivedus *-m/n-* sufiksą, kuris buvo prijungiamas panašiai kaip *-nt-* sufiksas. „Būdvardžiai“ su *-m/-n-* (jie laikytini pirmųkščiu ide. prokalbės „pasyvu“¹⁰) turėjo būti vartojami ir atributiškai, ir predikatiškai. Čia išdėstytoji sistema patvirtinama duomenimis

⁶ Dėl panašios evoliucijos kaip ir *-uent-* sufikso kilmė, žr. [Watkins 1969, 142 tt.].

⁷ Dėl *-e/os-* oksitoninių „būdvardžių“ semantinės vertės graikų ir s. indų kalbose žr. [Debrunner 1954, 123 t.; Chantraine 1933, 428 t.].

⁸ Įdomią, nors nuo manšios skirtingą interpretaciją, žr. [Schmidt 1964].

⁹ Suponuojant, kad lotynų kalboje toks eliminavimas įvyko netolimoje praistorinėje fazėje, galima paaiškinti daugelio perfektų *u* (*y*) formantą, žr. [Leumann 1926, 334 tt.].

¹⁰ Tai nekliudo manyti, kad šie „būdvardžiai“ galėjo turėti ir vidinės diatezės vertę, plg., be kita ko, lie. *kándamos musés* etc.

baltų ir slavų kalbų [Ambrazas 1979, 175], kurios šiuo atžvilgiu traktuotinos ne kaip pakitusios, o išlaikiusios indoeuropietišką archaizmą.

Tokios, trumpai sakant, yra pačios archaiškiausios ide. „veiksmažodžio“ struktūros.

„Aktyvinis“ perfektas (jį tęsia kelios istorinio laikotarpio ide. kalbos, pvz.: s. graikų, s. indų ir lotynų) laikytinas „tarminiu“, nors ir senu naujadaru. Jis susiformavo iš (aktyvinės) pusiau tematinės fleksijos (tai paaiškintų šaknies apofonijos *o* vietoje *e* pasirinkimas) ir kontrastavo tai fleksijai. „Aktyvinio“ perfekto fleksija turėjo būti maždaug tokia¹¹:

	šaknies apofonija	galūnė
	1 asmuo * <i>ó</i>	*- <i>a</i>
Sg.	2 asmuo * <i>ó</i>	*- <i>ta</i>
	3 asmuo * <i>ó</i>	*- <i>e</i> /(<i>o</i>)
	1 asmuo * <i>ø</i>	*- <i>mé</i> / <i>ó</i>
Pl.	2 asmuo * <i>ø</i>	*- <i>é</i>
	3 asmuo * <i>ø</i>	*- <i>é</i> /(<i>ó</i>) (+ <i>r</i>)

Pusiau tematinio prezenso ir (aktyvinio) perfekto morfologinę opoziciją atitiko semantinė opozicija tarp neapibrėžto aspekto esamojo veiksmo ir esamosios būsenos (← kartais iš apibrėžto aspekto jau baigto veiksmo). Diatezės požiūriu antrasis opozicijos narys negalėjo turėti pasyvinės vertės (atsižvelgiant į jau baigtą veiksmą, nors perfekto klasė (dėl savo ypatumo) buvo mažiau linkusi į agentyvinę vertę, negu pusiau tematinės fleksijos klasė.

Mediopasyvas (be perfekto leksemų) laikytinas nesenu „tarminiu“ naujadaru. Kadangi (aktyvinis) perfektas buvo labiau linkęs į inagentyvinę negu agentyvinę vertę (atsižvelgiant į jau baigtą veiksmą), mediopasyvo morfologinė sistema galėjo susiformuoti pagal (aktyvinio) perfekto sistemą. Vienaskaitoje tam pakako perkelti kirtį iš šaknies į galūnę su atitinkamu nuliniu šaknies apofonijos laipsniu (galima manyti, kad tą perkėlimą bus sąlygojęs *-*to*- „būdvardžių“ šakninis kirtis). Daugiskaitoje reikėjo didesnių pakeitimų, dėl jų žr. [Michelini 1978, 147].

Kai (aktyvinė ir pasyvinė) pusiau tematinė fleksija su generalizuotu šakniniu kirčiu ir šaknies *e* apofonija buvo tematizuota, susiformavo *tudáti* tipo leksemos, turinčios kirčiuotą tematinį balsį ir nulinę šaknies apofoniją¹². Kadangi šių leksemų semantikai buvo būdingas apibrėžtas aspektas, galima spėti, kad sufiksinio kirčio ir atitinkamos nulinės šaknies apofonijos pasirinkimą bus sąly-

¹¹ Plačiau žr. [Michelini 1978, 145 t.].

¹² Jau Watkinsas [1969, 63 tt.] nurodė, kad šių leksemų klasė esanti visai nesena.

gojēs *-to- „būdvardžių“ -t- formanto ir sufiksinio kirčio (su atitinkamu nuliniu šaknies laipsniu) interpretavimas apibrėžto aspekto veiksmo signalu (žr. aukščiau).

Dar vėliau vienoje kitoje ide. kalboje (pvz., s. graikų ir s. indų) susiformavo atematinės mediopasyvinės fleksijos perfektas*.

Literatūra

- Ambrazas V. 1979: Lietuvių kalbos dalyvių istorinė sintaksė. — Vilnius.
- Benveniste E. 1971: *Problemi di linguistica generale*. — Milano.
- Buck C. 1904: *A Grammar of Oscan and Umbrian*. — Boston.
- Chantraine P. 1933: *La formation des noms en grec ancien*. — Paris.
- Debrunner A. 1954: *Altindische Grammatik* (Bd. II, 2: *Die Nominalsuffixe*). — Göttingen.
- Firbas J. 1966: *On Defining the Theme in Functional Sentence Analysis*. — In: *Travaux linguistiques de Prague*, vol. 1, pp. 267–280.
- Haudry J. 1977: *L'emploi des cas en védique*. — Paris.
- Kähler H. 1965: *Grammatik der Bahasa Indonésia*. — Wiesbaden (2a ed.).
- Kent R. 1953: *Old Persian (Grammar, Texts, Lexicon)*. 2nd ed. — New Haven.
- Krause W. — Thomas W. 1960: *Tocharisches Elementarbuch* (Bd. 1: *Grammatik*). — Heidelberg.
- Kuryłowicz J. 1968: *Indogermanische Grammatik* (Bd. 2: *Akzent und Ablaut*). — Heidelberg.
- Leumann M. 1926: *Lateinische Laut- und Formenlehre*. München.
- Mažiulis V. 1970: *Baltų ir kitų indoeuropiečių kalbų santykiai. (Deklinacija)*. — Vilnius.
- Meillet A. 1937: *Introduction à l'étude comparative des langues indo-européennes*. — Paris (8a ed.).
- Meillet A. — Vaillant A. 1934: *Le slave commun*. — Paris (2a ed.).
- Meillet A. — Vendryes J.: *Traité de grammaire comparée des langues classiques*. — Paris (2a ed.).
- Michelini G. 1978: *Flessione tematica e medio in „indoeuropeo“*. In: *Studi Italiani di linguistica teorica ed applicata VII* (1–2), pp. 141–151.
- Moscatti S. — Spitaler A. — Ullendorff E. — von Soden W. 1964: *An Introduction to the Comparative Grammar of the Semitic Languages (Phonology and Morphology)*. — Wiesbaden.
- Mosé F. 1956: *Manuel de la langue Gotique*. — Paris (2a ed.).
- Reichelt H. 1909: *Awestisches Elementarbuch*. — Heidelberg.
- Renou L. 1925: *La valeur du parfait dans les hymnes védiques*. — Paris.
- Schmidt K. 1964: *Präteritales Partizip und Diathese*. — In: *Indogermanische Forschungen* 69, pp. 1–9.
- Schwyzler E. 1939: *Griechische Grammatik* (Bd. 1: *Allgemeiner Teil. Lautlehre. Wortbildung. Flexion*). — München.
- Sgall P. 1969: *L'ordre des mots et la sémantique*. — In: *Studies in Syntax and Semantics* / Ed. F. Kiefer. — Dordrecht, pp. 231–40.

* Ačiū profesoriui V. Mažiuliui ir aspirantui B. Stundžiaui už pagalbą verčiant ir redaguojant šį straipsnį.

Thomas W. 1957: Der Gebrauch der Vergangenheitstempora im Tocharischen. — Wiesbaden.

Thurneysen R. 1946: A Grammar of Old Irish. — Dublin.

Watkins C. 1969: Indogermanische Grammatik (Bd. III, 1: Geschichte der Indogermanischen Verbalflexion). — Heidelberg.

ПРИЧАСТИЯ СТРАДАТЕЛЬНОГО ЗАЛОГА, ТЕМАТИЧЕСКАЯ ФЛЕКСИЯ И ПЕРФЕКТ В ИНДОЕВРОПЕЙСКОМ

Резюме

Архаизмом и.-е. „праязыка“ целесообразно считать отглагольные „прилагательные“ с суффиксом *-to-*, которые выражали состояние, относящееся к законченному действию определенного аспекта. Это состояние было нейтральным по отношению к диатезе. Что касается упомянутых „прилагательных“, они могли употребляться как в атрибутивных, так и в предикативных словосочетаниях. Аналогичная значимость (англ. *value*) и синтаксическая функция, по-видимому, были свойственны и „прилагательным“ с суффиксом *-ie (/o) s-* (это подтверждают факты тохарского языка). Позднее сформировался суффикс *-n (/m) ó-*, с помощью которого образовались „прилагательные“ с инагентивной (пассивной) значимостью. Указанные „прилагательные“, как показывают факты балтийских и славянских языков, могли употребляться и в атрибутивной, и в предикативной функциях.

Активный перфект, по-видимому, формировался поздно — только в диалектную эпоху индоевропейского. Еще более поздним необходимо считать медиопассив.

На основании изложенного предполагается, что система и.-е. глагола лучше отражена балтийскими и славянскими языками, чем древнегреческим и древнеиндийским.